

Introducció

Lluny d'intentar resoldre el dilema sobre si l'ésser humà és agressiu per naturalesa o si l'agressivitat és fruit d'una evolució cultural, és indubtable que hi ha evidències clares de comportaments violents en el registre arqueològic, en concret en el registre ossi, que ens revelen l'existència d'una violència activa en les societats passades, i que continua en l'actualitat.

SIGNES DE VIOLÈNCIA EN EL REGISTRE OSTEOARQUEOLÒGIC

ÁNGELA PÉREZ FERNÁNDEZ
Museu de Prehistòria de València
Servei d'Investigació Prehistòrica

Entenem per *violència* qualsevol tipus d'acte intencional que genere alguna modalitat de lesió traumàtica a l'individu, la morfologia de la qual dependrà del tipus d'agressió, i provocarà, o no, la seua mort.

Sintetitzant la gran variabilitat del comportament humà, les principals evidències arqueològiques capaces d'aproximar-nos a la reconstrucció del conflicte i la violència entre els grups humans prehistòrics provenen de diverses fonts de documentació: per una part, de la identificació de senyals de trauma en les restes òssies; per una altra, del context arqueològic associat a les restes; per la presència d'armes o aspectes defensius; i, finalment, per les representacions iconogràfiques.

Alguns autors (Vegas, 1999) simplifiquen la varietat d'aquestes manifestacions en el que denominen

Figura 1. Abric VII de les Coves de la Saltadora (el Maestrat). Home amb un adorn al cap que es precipita després de ser assagat per diversos projectils a l'altura del coll i de les extremitats inferiors. Calc de l'Abric VII (Obermaier i Wernet, 1919).

els efectes, els mitjans i les representacions; així, els efectes de la violència seria tot tipus de material que conserve els estigmes d'una agressió, fonamentalment el material ossi, amb la presència de signes o lesions traumàtiques curades i/o letals; d'altra banda, els mitjans fan referència als mecanismes utilitzats per a provocar l'agressió, permetent de visualitzar els

agents que van exercir una violència física; i, finalment, les representacions mostren la violència física en acció, i es tracta d'una gran varietat de símbols que evocuen esdeveniments relacionats amb ambients hostils, com per exemple les representacions en l'art rupestre llewantí, en què s'encarnen escenes de batalles i de presumptes execucions d'individus (Guillem, 2006) (Fig. 1 i 2).

En el present treball ens centrarem en els efectes, és a dir, en les evidències òssies, o estigmes de violència, que són les que afecten l'esquelet i, per tant, les que es poden trobar en el registre ossi, concretades fonamentalment en la presència de lesions traumàtiques i de traumes *perimortem*.

La violència, com altres comportaments humans, deixa traces recuperables en el registre osteoarqueològic; marques que queden registrades de manera indeleble en l'os i que permeten documentar els episodis violents d'un individu o població. Aquest tipus de lesions pot ser reflex de molts factors que fan referència a la forma i a l'estil de vida dels individus (Roberts i Manchester, 1997), la seua cultura material, la seua economia i desenvolupament, l'ocupació i el grau de violència. I l'estat curatiu de les ferides ens pot indicar també el seu estatus social, la dieta, els tractaments curatius rebuts entre altres aspectes.

En aquest sentit, una de les disciplines que més aportacions pot proporcionar al coneixement d'aquest tipus de comportament és l'antropologia física. L'osteologia es presenta com a eina bàsica per a l'estudi de les lesions òssies i ens aporta les bases metodològiques per a l'anàlisi de les lesions traumàtiques.

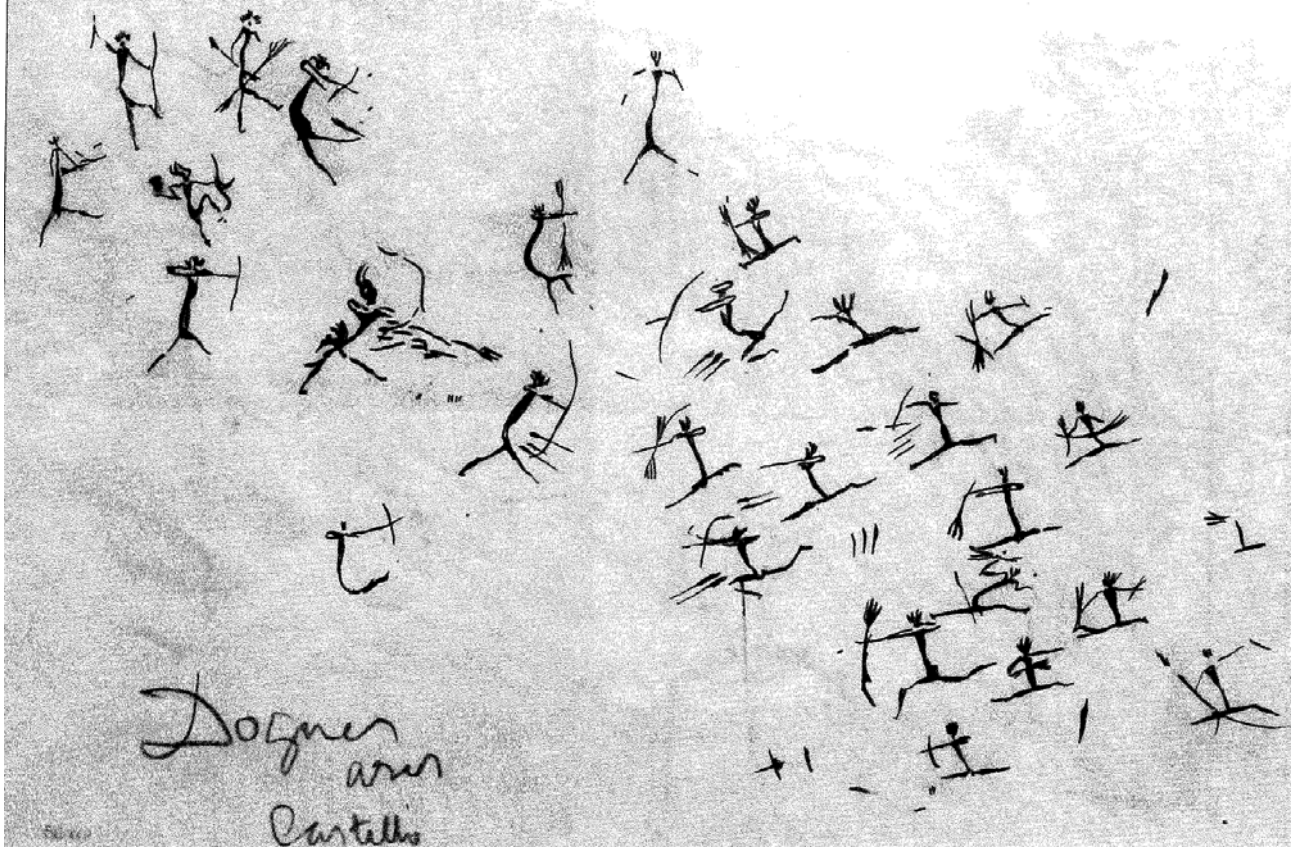

Figura 2. Escena bèl·lica de les Dogues (Ares del Maestrat). Enfrontament entre distints grups humans amb presència de persones assagetades. Calc de J.B. Porcar Ripollés.

En aquesta línia presentarem les restes arqueològiques més representatives de casos de mort violenta i de signes d'agressió emmarcats, fonamentalment, en la prehistòria valenciana —però també en la d'altres àrees peninsulars—, des del neolític fins a l'edat del bronze.

Els signes de violència: els efectes

Les evidències de fractures i traumes són molt freqüents en les restes osteoarqueològiques. Els traumes són considerats com la segona patologia més comuna que afecta l'esquelet, sent-ne el canvi degeneratiu la primera (White, 2000).

La trobada d'ossos fracturats i fragmentats pot respondre a processos molt diferents, per la qual cosa es poden diferenciar lesions en vida i lesions *post mortem*. Aquest problema, moltes vegades es resol amb l'observació *in situ* mateixa de les restes, per això es fa

necessària la participació de l'antropòleg en l'excavació arqueològica mateixa. No obstant això, davant de l'absència d'elements reveladors de violència, la majoria de les restes es tradueixen com a casos de lesió accidental, d'ací prové la dificultat interpretativa d'aquestes.

Per a l'avaluació de les fractures i la possible relació d'aquestes amb un ambient hostil i de violència, cal distingir entre fractures *ante, peri* i *post mortem*. Les fractures *ante mortem* són les produïdes en vida, relacionades o no directament o indirectament amb la defunció de l'individu. Presenten senyals de remodelació òssia, generalment en forma d'un call d'os nou que es genera al voltant de la fractura i que persisteix durant molt de temps després que s'haja produït el traumatisme.

Les fractures *perimortem*, produïdes en els moments que envolten la mort de l'individu, amb rela-

ció directa, o sense ella, amb el resultat final, no presenten senyals de remodelació òssia i es diferencien entre elles, bàsicament per la tipologia del instrument de l'agresió. Aquestes han sigut produïdes sobre l'os en estat fresc.

Finalment, les fractures *post mortem*, produïdes després de la mort de l'individu sense cap relació amb la seua defunció, poden ser el resultat de diferents causes: processos tafonòmics, maniobres de recuperació i extracció de les restes, condicions impropedents d'emalatge i transport, o a causa de manipulacions inadequades en el laboratori mateix. Es tracta de fractures ocasionades sobre l'os en estat sec.

Les fractures *ante mortem* i *perimortem*, sobretot aquestes últimes, són les que hauran de ser avaluades per a determinar el caràcter etiològic de la lesió o la circumstància d'aquesta, distingint entre lesions patològiques, lesions espontànies, o lesions per violència directa i intencional. Els senyals de trauma *ante mortem* poden estar associats, o no, amb els senyals de trauma *perimortem*, i poden donar indicis sobre el tipus de conflicte violent succeït.

El terme *perimortem* ha sigut qualificat d'imprecís i, en conseqüència, de vegades se l'ha considerat mancat de validesa. És obvi que resulta quasi impossible d'establir si una lesió es va produir immediatament abans de la mort de l'individu, en el mateix moment de la mort, o en un curt període després. No obstant això, si detectem aquest tipus de lesions *perimortem* —en les quals l'os no ha tingut temps de reaccionar—, encara que no puguem determinar el moment precís o exacte de la seua producció, serà

molt útil per a la interpretació individual i global del context arqueològic en què ens moguem. La variabilitat de les activitats humanes és molt àmplia i, per tant, la interpretació dependrà del comportament de cada grup social.

En l'àmbit de l'antropologia forense, l'anàlisi dels traumes *perimortem* és crucial per a determinar la causa de mort de l'individu. Aquest tipus d'estudis i les seues tècniques d'anàlisi ajudaran a diagnosticar i a avaluar la resta òssia. En aquest sentit, alguns treballs com els de Lovell (1997), Roberts i Manchester (1997), Zinanovic (1982), Loe (2009), Subirana (2005), Botella (2003), Botella et al (1999), Walker i Long (1977), tots ells d'orientació forense, es posen al servici de l'arqueologia per a obtindre una visió mes ampla del nostre passat.

No obstant això, en aquest context sorgeixen una sèrie de limitacions que hem de tindre en compte: únicament som capaços d'observar els casos en què l'agressió ha deixat senyal en l'os, és a dir, que només és possible detectar aquelles lesions que afecten directament el teixit ossi i no les que danyen els teixits blans, lesions que sens dubte també van poder provocar la mort violenta de l'individu. La mala conservació del material i els efectes tafonòmics i postdeposicionals també hi representen una barrera o limitació, ja que de vegades ens poden arribar a confondre.

D'altra banda, l'enorme variabilitat de manifestacions traumàtiques ens obliga a realitzar una descripció detallada i exhaustiva de la lesió a fi d'interpretar el caràcter etiològic de la ferida. Certes marques en l'os, depenent de la seua distribució i la seua morfologia,

poden estar associades a determinats processos de violència directa, intencional i interpersonal, i de vegades associades a certes dinàmiques socials que formen part d'un ambient hostil.

Aqueixes marques es concreten, d'una banda, en la presència de lesions traumàtiques com ara: fractures, quan l'os pateix una solució de continuïtat; luxacions, quan dos ossos perden la seua connexió articular; lesions adjacents a l'àrea afectada, és a dir, alteracions posttraumàtiques, com edemes, lesió del periosti, àrees de necrosi, etc.; consolidacions posttraumàtiques, com calls de fractura; i possibles complicacions posttraumàtiques, quan el procés de reparació no ha sigut reeixit. D'altra banda, en la presència de traumes *perimortem*, que classificats segons l'instrument amb què es realitza la lesió, s'hi poden distingir tres grups: impactes de projectil, amb una lesió variable; les d'instruments tallants, que produeixen lesions afilades; i les d'instruments esmussats, que generen una lesió contusa (Loe, 2009; Lovell, 1997; Roberts i Manchester, 1997; Zinanovic, 1982; Thillaud, 1994; Walker i Long, 1977; Subirana, 2005).

Per tant, la presència de fractures i ferides sense signes de regeneració òssia seran elements objectius de possible mort violenta (Etxeberria et al., 2005/2006), els quals hauran de ser apreciats i avaluats per l'investigador.

Signes de violència en la prehistòria

La presència de lesions traumàtiques, fonamentalment de ferides contuses, en els primers moments de l'aparició del gènere *Homo* és molt freqüent; no obstant

això, no són concloents d'una agressió i també poden ser associades a lesions pòstumes. André Leroi-Gourhan (1965: 236-237) considera que hi ha xocs bèl·lics entre aquests grups humans. No obstant això, les restes humanes recuperades corresponents al paleolític inferior i mitjà són molt escasses i incompletes, i cronològicament comprenen un període molt llarg en el temps, per la qual cosa no permeten de traure conclusions definitives.

Entre les restes de neandertals s'han trobat algunes evidències de morts violentes, però tampoc no són concloents d'una agressió, ja que la seua etiologia és de causalitat incerta. El cas de Kaprina (Russell, 1987), jaciment mosterià situat a Croàcia, datat en 100000 anys d'antiguitat, destaca per la presència d'una sèrie de lesions relacionades amb l'antropofàgia, la desarticulació de membres i el descarnament final. La hipòtesi del canibalisme entre l'*Homo sapiens neanderthalensis* és un tema controvertit que es va perfilant amb la investigació de noves restes trobades en els jaciments arqueològics.

A la península Ibèrica, les restes trobades en la Cueva del Sidrón, Astúries (Fortea et al., 2007), no deixen lloc al dubte sobre la pràctica de l'antropofàgia o la manipulació ritual del cadàver entre aquests grups humans. No obstant això, siga per a consumir o siga per a ritualitzar el cos, aquestes lesions no les relacionem amb els signes de violència o amb els actes d'hostilitat que estem tractant en aquest treball. Lluny de la controvèrsia generada sobre el significat de l'antropofàgia prehistòrica, considerem que són diferents els signes de violència i els signes de canibalisme en el

registre ossi, ja que les marques trobades en l'os també són distintes (vegeu el treball d'Aura, Morales i De Miguel en aquest mateix volum).

Per al grup dels primers *Homo sapiens sapiens*, les lesions traumàtiques són més freqüents, no obstant això aquest fet pareix respondre no tant a una violència lesiva interpersonal, com al tipus de vida d'aquests individus i a lesions fortuïtes o accidentals (Campillo, 1984). Les restes òssies recuperades en El Collado (Oliva, Valencia) (Campillo, 2008) corroboren la imatge de la duresa de les condicions de vida d'aquestes comunitats, ja que abunden les lesions contuses i xicotets traumes associats a caigudes fortuïtes o accidentals. En aquests casos és molt difícil determinar l'etiologia de la lesió.

Fins a dates molt avançades, coincidint amb l'aparició dels primers agricultors, no apareixen restes òssies amb signes evidents de violència. Sense descartar que les societats prehistòriques no exerciren la violència com una activitat quotidiana, potser la raó d'aquesta absència de senyals de violència siga la falta de documentació arqueològica, d'excavacions fetes amb metodologia més avançada i l'absència d'estudis antropològics. Pareix evident que és a partir del neolític quan la violència adopta un paper important a nivell social i, progressivament, anirà augmentant fins a arribar a l'època actual (Campillo, 1995).

Una de les argumentacions referents a quan apareix la violència entre els éssers humans estaria relacionada amb l'inici de la jerarquizació i de la complexitat social, que juguen un paper molt important en les relacions de poder i domini. Amb el desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia, la societat comença a estra-

tificar-se, apareixent les primeres desigualtats socials, que seran més clares amb la introducció de la metal·lúrgia, quan l'acumulació de béns materials va donar pas al concepte de riquesa i pobresa i al problema de defensa d'aqueixos béns (Gallay, 1991; Barandiarán et al., 2007).

Així mateix, des del punt de vista de l'antropologia i de la paleopatologia, la violència lesiva és un fenomen recent, que pareix gestar-se en el mesolític i es desenrotlla i s'intensifica en el neolític i, posteriorment, en el calcolític i l'edat del bronze (Guilaine i Zammit, 2002; Campillo, 1984; Etxeberria, 2005/2006). Com hem vist, no hi ha arguments que demostrin un augment de la violència per als primers moments del gènere *Homo*; no obstant això, a partir del neolític es constata un fort augment d'agressions que argüeixen la idea de l'agressivitat i la violència en les societats prehistòriques, desvinculant-nos d'aquella visió tradicional, estàtica i rousseauniana del «bon salvatge».

En aquest sentit, és interessant de ressaltar l'estreta relació que guarden les lesions traumàtiques amb els avanços culturals (Campillo, 1989). Així, en el paleolític inferior i mitjà totes les lesions són contuses, possiblement perquè les armes utilitzades eren contundents i, rares vegades, punxants i, si ho eren, lesionaven amb facilitat les parts blanques però sense arribar a perforar el teixit ossi. A partir del paleolític superior es documenten les primeres puntes de fletxa incrustades en l'esquelet, és a dir lesions ja no contuses, sinó de tipus inciso-contundent. Amb el descobriment dels metalls es generalitzen les lesions incises, atribuïbles a l'ús de destrals i espases.

Un exemple important de la violència en el neolític va ser la troballa efectuada en el jaciment de Talheim, a Baden-Württemberg (Alemanya), entre 1983-1984 (Wahl i Köning, 1987), datat en el 5000 a.C. Es tracta d'una gran fossa comuna, on es van trobar restes de 34 individus, mesclats i sense un ordre o una cura clars, tots amb signes evidents de violència i d'agressió i un alt nombre de traumes *perimortem*. Sens dubte, Talheim és un exemple excepcional, i quasi únic, en què les restes ens parlen d'una violència activa entre els primers agricultors europeus.

A la península Ibèrica, un jaciment significatiu, de cronologia un poc més avançada (entre el neolític i el calcolític, 3300-3000 a.C), és la sepultura col·lectiva de San Juan Ante Portam Latinam (Laguardia, Rioja Alabesa) (Vegas 1992a; Vegas et al, 1999; 2006). Es tracta d'un abríc menut o coveta col·lectiva amb, almenys, 289 individus inhumats, entre els quals en destaquen nou per la presència de projectils incrustats en l'esquelet, sis casos de fractura de cúbit, produïdes per l'impacte d'un colp fort en la cara dorsal de l'avantbraç quan l'agredit l'alça per protegir-se del colp, i uns altres tants amb diverses ferides de contusió.

En terres valencianes també disposem d'evidències òssies que presenten els estigmes d'una agressió. Tal volta el cas més cridaner siga la trobada d'un individu infantil recuperat en el jaciment de Caramoro I (Elx, Alacant) (Cloquell i Aguilar, 1996), datat en la meitat del segon mil·lenni a.C (1700-1500 a.C); es tracta d'un esquelet infantil, lactant, d'any i mig aproximadament, trobat en l'interior d'un habitatge amb una lesió de

Figura 3. Crani infantil de Caramoro I (Elx, Alacant). Detall de la lesió. Fractura en *scalp* amb vores semicicatritzades.

tipus tallant en el crani. Una fractura en *scalp*, de forma tangencial i obliqua, que continua fins a l'arc supraciliar esquerre i que comporta l'arrancament de part de l'os frontal (Fig. 3). La morfologia de la fractura i de les seues vores identifiquen l'instrument de l'atacant com una arma llarga i esmolada, possiblement una espasa. La supervivència poc prolongada de l'individu està reflectida en la presència d'alguns punts d'unió entre les dues vores de la fractura, i la seua mort pogué ser provocada per complicacions secundàries a la ferida (Cloquell i Aguilar, 1996: 14).

En la taula 1 s'arreglen els casos en què s'han documentat signes de violència en algun individu, emmarcats en conjunts peninsulars de la prehistòria recent; restes que revelen els estigmes d'un ambient hostil i violent. No obstant això, cal remarcar que alguns dels casos inclosos es consideren dubtosos o de causalitat incerta (fonamentalment els casos de lesions *ante mortem*) que es poden emmarcar tant en un context accidental com en un context violent. En aquesta taula

Jaciment	Època	Nre.	Sexe	Edat	Tipus de lesió	Localitz. anatòm.	Cronologia de lesió	Referència Bibliogràfica
Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Barcelona)	Neolític (4000-3500 a.C.)	1	Home	Adult	Impacte punta fletxa Fractura per impacte	Vèrtebra Vèrtebra	<i>Perimortem</i> <i>Perimortem</i>	Campillo et al. (1993)
Camí de Can Grau (La Roca del Vallès)	Neolític Mitjà	1	Home	Adult	Impacte punta fletxa	Vèrtebra	<i>Antemortem</i>	Martí et al. (1997)
Cova d'En Pardo (Planes, Alacant)	Neolític	2	Home Dona	Adult Adulta	Inciso-contundent Inciso-contundent Calcificació hematoma	Crani Crani Crani	<i>Antemortem</i> <i>Antemortem</i> <i>Antemortem</i>	Rodes et al. (2006)
Cova de la Sarsa (Bocairent, València)	Neolític	1	Dona	Adulta	Inciso-contundent	Crani	<i>Antemortem</i>	De Miguel (2006a y 2006b)
Cova de la Boixadera dels Bancs (Barcelona)	Neolític Final	1	Home	Adult	Lesió contusa	Crani	<i>Antemortem</i>	Guerrero y Muntané (2001: 17)
Dolmen de Aizibita (Cirauqui, Navarra)	3500-3200 a.C.	1	Home	Adult	Inciso-tallant amb fractura per resquill	Crani	<i>Antemortem</i>	Beguiristain y Etxeberria (1994)
Les Llometes (Alcoi, Alacant)	Calcolític	1	Home	Madur	2 lesions contuses	Crani	<i>Antemortem</i>	Campillo (1976: 66-68; 1977: 325)
Cueva H de Arboli (Tarragona)	Calcolític	1	Home	Adult	Impacte punta fletxa	Crani	<i>Perimortem</i>	Campillo (1977: 290-295)
Dolmen del Collet de Sú (Lleida)	Calcolític	1	Home	Adult	Impacte punta fletxa	Crani	<i>Antemortem</i>	Campillo (1977: 290-295; 1983: 57)
Las Cáscaras (Cantàbria)	Calcolític	1	Home	Adult	Impacte punta fletxa	Fèmur	<i>Perimortem</i>	Cabré (1925)
Cova de la Pastora (Alcoi, Alacant)	Calcolític	1	Dona	Juvenil	Lesió contusa	Crani	<i>Antemortem</i>	Campillo (1976: 57; 1977: 269)
Camí Reial d'Alacant (Vall d'Albaida)	Calcolític	1	Home	Adult	Lesió contusa	Crani	<i>Antemortem</i>	Campillo (1976: 55-59)
Megalit Clarà (Solsonès, Barcelona)	Calcolític Final/ Bronze Inicial	1	Home	Adult	Lesió incisa	Crani	<i>Antemortem</i>	Campillo (1977: 316)
Cova d'Annes (Prullans, Lleida)	Calcolític Final/ Bronze Inicial	1	Dona	Madura	Contusa-fractura amb afonament	Crani	<i>Antemortem</i>	Campillo (1977: 312)
Abric Can Bosc de Monistrol de Rajadell (Bargès, Barcelona)	Calcolític Final/ Bronze Inicial	1	Home	Adult	Lesió contusa	Crani	<i>Antemortem</i>	Guerrero y Ribas (1997)
El Tomillar (Àvila)	Calcolític Final/ Bronze Inicial	1	Home	Adult	Lesió contusa	Crani	<i>Antemortem</i>	Etxeberria (1995: 53)
Caramoro I (Elx, Alacant)	Bronze 1700-1500 a.C.	1	Indet.	Infantil - lactant	Lesió incisa-tallant	Crani	<i>Perimortem</i>	Cloquell y Aguilar (1996)
Cova de l'Heura (Ulldemolins, Tarragona)	Bronze	1	Home	Adult	Impacte punta fletxa	Crani	<i>Antemortem</i>	Mercadal y Agustí (2006)
Roc d'Orenetes (Tarragona)	Bronze	1	Home	Adult	Tall o fractura en bisell	Cúbit	<i>Antemortem</i>	Campillo (1993)

Taula 1. Casos amb signes de violència (individus aïllats). Conjunts peninsulars de la prehistòria recent.

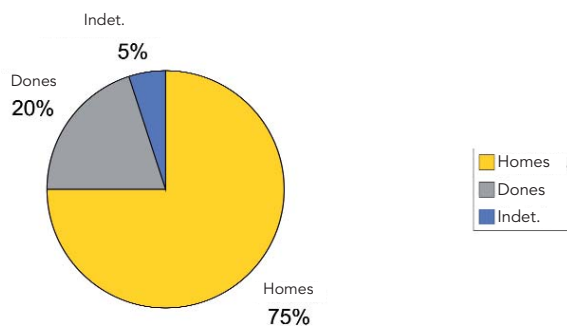
hem valorat els aspectes següents: el jaciment, l'època cronològica en què s'emmarca, el nombre d'individus que presenten lesions traumàtiques, com també el sexe

i l'edat d'aquests, el tipus de lesió detectada, la seua localització anatòmica i la seua cronologia, a més de la referència bibliogràfica de l'estudi.

Figura 4. Crani femení de la Cova de la Sarsa. Detall de la lesió. Es tracta d'una erosió cranial, segurament produïda per un colp tangencial amb arma tallant. S'hi observen signes de regeneració òssia.

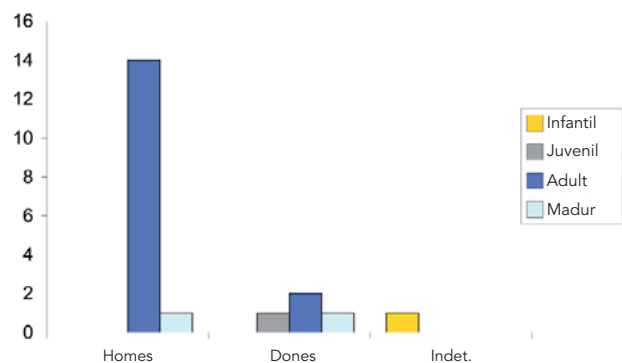
De les dades obtingudes es desprén que la població masculina és molt més propensa a patir els estigmes d'una agressió (gràfic 1), ja que el 75 % dels casos arreplegats correspon a individus masculins i tan sols el 20 % a femenins. Destaca el traumatisme localitzat en un crani femení de la Cova de la Sarsa (De Miguel, 2006) (Fig. 4), per tractar-se d'una lesió molt poc freqüent entre les dones procedents de contextos arqueològics.

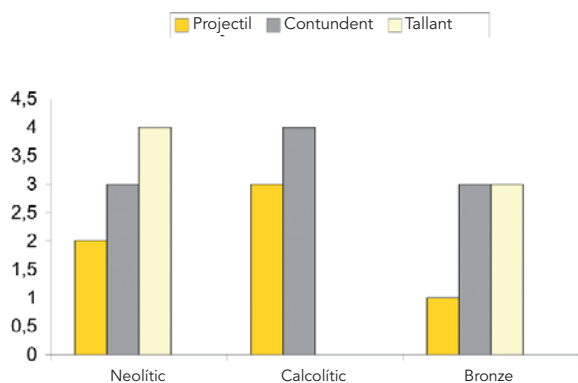
Gràfic 1. Distribució sexual dels individus lesionats.

En general, es tracta d'una població adulta (gràfic 2); tan sols hi ha un cas d'individu juvenil (Cova de la Pastora) i un altre d'infantil (Caramoro I). Aquestes dades reafirmen la idea que les agressions interpersonals solen estar vinculades a la població masculina i adulta.

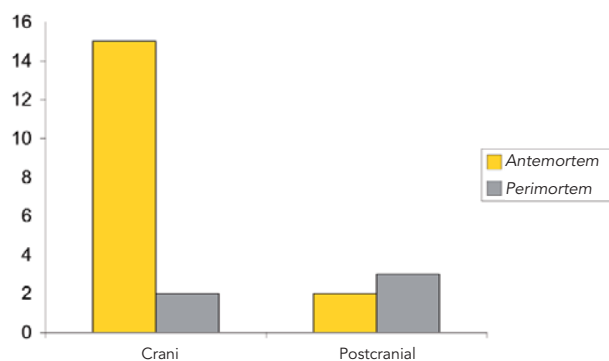
S'observa un clar augment de les lesions tallants en el període corresponent a l'edat del bronze (gràfic 3), corroborant l'estreta relació que guarden les lesions

Gràfic 2. Distribució de l'edat dels individus lesionats.

Gràfic 3. Distribució dels tipus de lesió segons períodes cronològics.

Gràfic 4. Distribució anatòmica i cronològica de les lesions detectades.

traumàtiques amb els desenvolupaments tecnològics. Així, en l'edat dels metalls es generalitzen les lesions inciso-tallants, atribuïbles a l'ús de destrals i espases, en detriment de les lesions per impactes de projectil, que disminueixen considerablement. D'altra banda, l'alt índex de lesions contuses, tant en el neolític com en el calcolític i l'edat del bronze, pot estar en relació amb l'àmbit accidental o fortuït, per tant no són conseqüents d'una agressió.

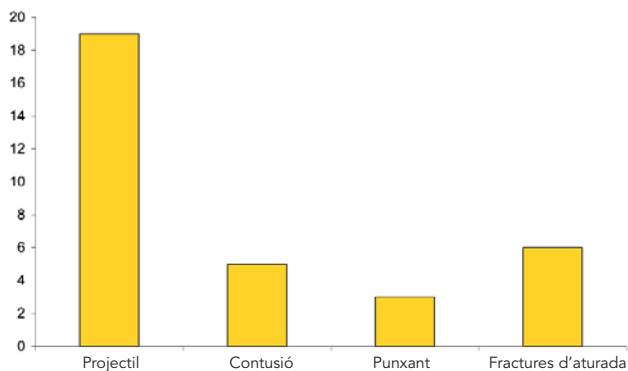
La distribució anatòmica de les lesions (gràfic 4) destaca per la seua alta freqüència en la zona cranial enfront de la resta de l'esquelet postcranial. Possiblement

aquests valors no són del tot objectius ja que molts dels jaciments valorats van ser excavats fa diverses dècades, amb una pràctica selectiva d'arreglada del material ossi que se centrava en el crani, rebutjant la resta dels ossos, per la qual cosa els resultats obtinguts no possibiliten d'establir conclusions definitives.

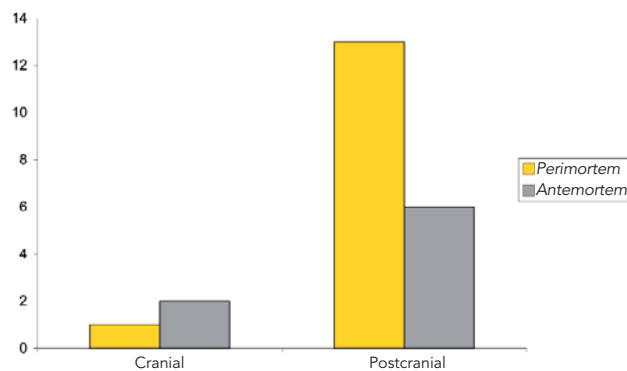
En la taula 2, arreglem els casos en què s'ha documentat signes de violència en més d'un individu. Jaciments relacionats amb possibles massacres o conflictes grupals en què, igual que en els casos observats en la taula 1, la distribució sexual dels individus lesionats incideix en el sexe masculí i fonamentalment

Jaciment	Època	Nre	Sexe	Edat	Tipus de lesió	Localització anatòmica	Cronologia de la lesió	Referència Bibliogràfica
San Juan Ante Portam Latinam (Rioja alabesa)	Neolític Final/ Calcolític	12	Homes	Adults	9 Impactes de projectil 6 fractures 3 punxant-penetrants 5 contusions	Postcranial Cúbit Crani Crani	5 Peri/ 4 ante. Antemortem Antemortem Antemortem	Vegas (1992a) Vegas et al. (1999 y 2006) De la Rua (1995)
Hipogeo del Longar (Navarra)	Neolític Final/ Calcolític	4	Homes	3 Adults 1 Madur	4 Impactes per projectil	Costella Crani Vértebra Húmer	Antemortem Perimortem Perimortem Perimortem	Armendáriz et al. (1994, 1995)
Cerro de la Cabeza (Àvila)	Calcolític	6	Homes	Adults	6 Impactes de punta de fletxa	Postcranial	Perimortem	Trancho i Robledo (2003)

Taula 2. Casos amb signes de violència (diversos individus) relacionats amb algun tipus de conflicte grupal, emmarcats en conjunts peninsulars de la prehistòria recent.

Gràfic 5. Tipus i percentatges de les lesions observades.

Gràfic 6. Distribució anatòmica i cronològica de les lesions observades.

d'edat adulta. Aquest sector de la població seria el més propens a patir els estigmes d'una agressió.

Les lesions més freqüents (gràfic 5) són les d'impactes de projectil (incrustació de puntes de fletxa), indicant possibles models o pautes d'enfrontament bèl·lic, que es farien a llarga distància i, en menor grau, en combats cos a cos. La distribució anatòmica d'aquestes lesions (gràfic 6) es localitza fonamentalment en l'esquelet postcranial, en vèrtebres, costelles i ossos llargs. Les lesions localitzades en el crani són de tipus contús, ja cicatritzades i amb una etiologia dubtosa, i s'emmarquen tant en actes violents com en possibles actes accidentals o fortuïts.

Conclusió

Certes característiques traumàtiques es poden relacionar directament amb determinades dinàmiques socials, en aquest cas de violència, tenint en compte una sèrie d'elements com són:

- El context en què l'individu va ser trobat: lloc d'enterrament, aixovar i posició del cos.
- El patró de la lesió detectada: localització anatòmica, forma de la lesió, distribució i disposició de les lesions.

- El tipus d'individu que presenta la lesió: sexe, edat i patologies preexistents.

Tenint en compte aquests paràmetres, podem obtenir una visió global i multidisciplinària de les situacions de conflicte i violència en contextos arqueològics. Sense caure en una mera descripció factual dels esdeveniments violents, aquesta visió permet obrir noves vies d'investigació que passen per una dimensió social de la Paleopatologia i per plantejar qüestions com ara: ¿qui va patir la violència física?; ¿va ser accidental o de caràcter intencional?; ¿quines repercussions va tindre?, ¿amb quins mitjans es va produir?; ¿amb quina intensitat?; ¿qui va rebre cures després d'una agressió?, i ¿qui no en va rebre?; etcètera.

Considerem que abans d'explicar per què i per a què es va utilitzar la violència, cal tindre clar què és el que es va fer i de quina manera (Botella, Aleman i Jiménez, 1999). En aquesta línia, l'Antropologia Física i, sobretot, la Paleopatologia, són les disciplines més útils al servei de l'arqueòleg, les quals permeten visualitzar d'una manera més ferma els episodis de conflicte i violència en contextos arqueològics, i mostrar els efectes i els mitjans d'una violència activa que encara hui es continua practicant, per bé que amb fins molt diversos.

Ens enfrontem a una gran varietat de comportaments i d'estructures socials que, des del paleolític fins als nostres dies, el ser humà ha hagut de resoldre d'una forma o d'una altra. Les dades arqueològiques, i més tard les històriques i les fonts escrites, fonamentalment, corroboren la imatge de l'ésser humà com un individu agressiu i hostil; comportament que encara forma part de la vida diària i amb el qual hem après a conviure.

Bibliografia

- ARMENDÁRIZ, J.; IRIGARAI, S. I ETXEBERRIA, F. (1994): «New evidence of Prehistoric arrow wounds in the Iberian Peninsula», *International Journal of Osteoarchaeology*, 4 (Londres), p. 153-172.
- (1995): «Violencia y muerte en la prehistoria. El hipogeo de Longar», *Revista de Arqueología*, any XVI, nº 168, p. 16-29.
- BARANDIARÁN, I.; MARTÍ, B.; DEL RINCÓN, M.A. I MAYA, J.L. (2007): *Prehistoria de la Península Ibérica*. Barcelona: Ariel.
- BEGUIRISTAIN, M. A. I ETXEBERRIA, F. (1994): «Lesión craneal seguida de supervivencia en un individuo del dolmen de Aizibita (Cirauquí, Navarra)», *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 2 (Pamplona), p. 49-69.
- BOTELLA LÓPEZ, M. (2003): «Diagnóstico diferencial de las marcas de corte sobre los huesos humanos». En Cañellas Trobat, A. (ed.): *VII Congreso Nacional de Paleopatología: Nuevas perspectivas del diagnóstico diferencial en Paleopatología*, p. 87-95.
- BOTELLA LÓPEZ, M.; ALEMÁN, I. I JIMÉNEZ, S. (1999): *Los huesos humanos. Manipulaciones y alteraciones*. Barcelona: Bellaterra. 229 p.
- BROTHWELL, D. R. (1987): *Desenterrando huesos. La excavación, tratamiento y estudio de restos del esqueleto humano*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- BUKSTRA, J. I UBELAKER, D. H. (1994): *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas Archaeological Survey (Arkansas Archaeological Survey Research Series, 44).
- CABRÉ AGUILÓ, J. (1925): «Las colecciones de Prehistoria y Protohistoria del Museo Cantábrico de Comillas», *Revista de Coleccionismo*, 109 (Madrid), p. 1-39.
- CAMPILLO, D. (1976): *Lesiones patológicas en cráneos prehistóricos de la Región Valenciana*. València: Diputació de València - Servei d'Investigacions Prehistòriques (Trabajos Varios, 50), p. 1-96.
- (1977): *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Levante y Baleares*. Barcelona: Montblanc-Martín.
- (1983): *La enfermedad en la Prehistoria. Introducción a la Paleopatología*. Madrid: Salvat.
- (1984): «Los traumatismos en la Prehistoria y en los tiempos antiguos», *Medicina e Historia*, 2 (Barcelona), p. 1-16.
- (1987): «La investigación paleopatológica», *Zainak. Cuadernos de Antropología-Etnografía*, 4 (Sociedad de Estudios Vascos), p. 179-200.
- (1989): «Contribución de los estudios paleopatológicos a la Prehistoria», *Boletín de la Sociedad Española de Antropología Biológica*, 10 (Madrid), p. 139-152.
- (1992): «Cicatrización del hueso craneal», *Munibe (Antropología-Arqueología)*, suplement 8 (Sant Sebastià), p. 33-49.
- (1993): *Paleopatología. Els primers vestigis de la malaltia*, (Primera part). Barcelona: Fundació Uriach 1838 (Històrica de Ciències de la Salut, 4).
- (1995) : «Agressivitat i violència a les societats prehistòriques i primitives», *Limes, Revista d'Arqueologia*, 4-5 (Barcelona), p. 5-17.
- (2001a): *Introducción a la Paleopatología*. Barcelona: Bellaterra.
- (2001b): *Manual de antropología biológica para arqueólogos*. Barcelona: Ariel.
- (2008): «Estudio antropológico». En *La Necrópolis Mesolítica de El Collado (Oliva-Valencia)*. València: Real Academia de Cultura Valenciana - Sección de Prehistoria y Estudios Arqueológicos (Serie Arqueológica, extra 8), p. 177-344.
- CAMPILLO, D.; MERCADAL, O. I BLANCH, R.M. (1993): «A mortal wound caused by a flint arrowhead in individual MF-18 of the Neolithic period exhumed at Sant Quirze del Valles», *International Journal of Osteoarchaeology*, 3, p. 145-150.
- CHAPA BRUNET, T. (1990): «La Arqueología de la muerte: planteamientos, problemas y resultados». En Vaquerizo Gil, D. (coord.): *Arqueología de la muerte: metodología y perspectivas actuales*. (Recull els continguts presentats a: Seminarios "Fons Mellaria" [2-1990, Fuente Ovejuna]). Diputació de Córdoba, p. 13-32.
- CLOQUELL, B. I AGUILAR, M. (1996): «Herida por espada en un niño argárico», *Revista de Arqueología*, 184 (Madrid), p. 10-15.
- CUNHA, E. I PINHEIRO, J. (2009): «Antemortem trauma». En Blau, S. y Ubelaker, D. (edit.): *Handbook of forensic Anthropology and Archaeology*. Walnut Creek (Califòrnia): Left Coast Press, p. 246-262
- DE LA RUA, C.; BARAYBAR, J.P.; CUENDE, M. I MANZANO, C. (1995): «La sepultura colectiva de San Juan Ante Portam Latinam (Laguardia. Álava): contribución de la Antropología a la interpretación del ritual funerario», *Rubricatum*, 1: *I Congrés Neolític a la Península Ibèrica (Gavà-Bellaterra)* (Revista del Museu de Gavà), p. 585-589.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M^a. P. (2003): «Evidencias de cuidados a través de la patología traumática durante la Prehistoria». En Cañellas Trobat, A. (ed.): *VII Congreso Nacional de Paleopatología: Nuevas Perspectivas del diagnóstico diferencial en Paleopatología*, p. 397-402.

- (2006a): «Las mujeres en los contextos funerarios prehistóricos. Aportaciones desde la osteoarqueología». En *Las mujeres en la Prehistoria*. València: Diputació de València - Museu de Prehistòria de València, p. 91-104.
- (2006b): «La Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Osteoarqueología de un yacimiento Neolítico Cardial». En Hernández, M. S.; Soler, J. A. i López Padilla, J. A. (ed.): *Actas del IV Congreso del Neolítico Peninsular*. (Alicante, 27-30 de noviembre 2006). Vol. II, p. 85-91.
- ETXEBERRIA, F. (1995): «Informe sobre los restos humanos procedentes del enterramiento colectivo de "El Tomillar" (Bercial de Zapardiel, Ávila)». En Fabián, J. F.: *El aspecto funerario durante el Calcolítico y los inicios de la Edad del Bronce en la Meseta Norte. El enterramiento colectivo en fosa de El Tomillar (Ávila)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, p. 45-58.
- (2003): «Patología traumática». En Isidro, A. y Malgosa, A. (edit.): *Paleopatología. La enfermedad no escrita*. Barcelona: Masson, p. 195-207.
- ETXEBERRIA, F.; BARAIBAR, J. P.; DE LA RUA, C. i VEGAS, J. I. (1993): «Identificación post-mortem y mecanismos de producción de las fracturas diafisarias de cúbito». En *Actas del II Congreso Nacional de Paleopatología*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 319-323.
- ETXEBERRIA, F.; HERRASTI, L. i BANDRÉS, A. (2005/2006): «Muertes violentas determinadas a través de estudios de paleopatología», *Munibe (Antropología-Arqueología)*, 57 (Sant Sebastià), p. 345-357.
- ETXEBERRIA, F. i VEGAS, J. I. (1988): «¿Agresividad social o guerra? durante el Neo-eneolítico en la cuenca media del Valle del Ebro, a propósito de San Juan Ante Portam Latinam (Rioja Alavesa)», *Munibe (Antropología-Arqueología)*, suplement 6 (Sant Sebastià), p. 105-112.
- (1992): «Heridas por flecha durante la Prehistoria en la Península Ibérica», *Munibe (Antropología-Arqueología)*, suplement 8 (Sant Sebastià), p. 129-136.
- FORTEA, F.J.; DE LA RASILLA, M.; SANTAMARÍA, D.; ROSAS, A.; LALUEZA-FOX, C.; MARTÍNEZ, E.; SÁNCHEZ MORAL, E. i CAÑAVERAS, J.C. (2007): «El Sidrón (Boriñes, Piloña, Asturias) 2000-2007». En *La Prehistoria de Asturias*, Oviedo: Prensa Asturiana, p. 321-354.
- GALLAY, A. (1991): «El hombre neolítico y la muerte», en *Los orígenes del hombre moderno*. Barcelona: Investigación y Ciencia, p. 124-133.
- GUERRERO SALA, L. i SOLÉ MUNTANÉ, J. (2001): «Práctica antrópica y Paleopatología en la Cueva de la Boixadera dels Bancs (Montmajor, Barcelona)». En *Actas del IV Congreso Nacional de Paleopatología*. Madrid, p. 123-138.
- GUERRERO SALA, L. i RIBAS MUJAL, D. (1997): «Caracterización paleopatológica de la población prehistórica de Can Bosc de Monistrol de Rajadell (Bages, Barcelona). La Enfermedad en los restos humanos». En *Actas del IV Congreso Nacional de Paleopatología*. San Fernando (Cádiz), p. 325-334.
- GUILAINE, J. i ZAMMIT, J. (2002): *El camino de la guerra. La violencia en la Prehistoria*. Barcelona: Ariel.
- GUILLEM CALATAYUD, P.M. (2006): «Las escenas bélicas del Maestrazgo». En Martínez Valle, R. (coord.): *Arte Rupestre en la Comunidad Valenciana*. València: Generalitat Valenciana, p. 239-251.
- LEROI-GOURHAN, A. (1965): *Préhistoire de l'art occidental*. Paris: Mazenod.
- LOE, L. (2009): «Perimortem trauma». En Blau, S. i Ubelaker, D. (edit.): *Handbook of forensic Anthropology and Archaeology*. Walnut Creek (California): Left Coast Press, p. 263-283.
- LOVELL, N.C. (1997): «Trauma analysis in Paleopathology», *Yearbook of Physical Anthropology*, 40, p. 139-170.
- LULL, V. i PICAZO, M. (1989): «Arqueología de la muerte y estructura social», *Archivo Español de Arqueología*, 62 (Madrid), p. 5-20.
- LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C. i RISCH, R. (2006): «La investigación de la violencia: una aproximación desde la arqueología», *Cypsela*, 16, p. 87-108.
- MARTÍ, M.; POU, R. i CARLÚS, X. (1997): «La necrópolis del neolítico mitjà i les restes romanes de Can Grau (la Roca del Vallès, Vallès Oriental). Els jaciments de Cal Jardiner (Granollers, Vallès Oriental)». En *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona: Generalitat de Catalunya (Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 14).
- MERCADAL, O. i AGUSTÍ, B. (2003): «Estudi paleoantropològic: la Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni a.C.», *Laietania*, 14 (Museu de Mataró), p. 75-115.
- (2006): «Comportaments agressius a la prehistòria recent. La desmitificació del bon salvatge?», *Cypsela*, 16 (Museu d'Arqueologia de Catalunya), p. 37-49.
- ROBERTS, C. i MANCHESTER, K. (1997): *The Archaeology of disease*. Gloucester: Sutton Publishing, p. 65-98.
- RODES, F.; SOLER, J.; ROCA DE TOGORES, C.; CHIARRI, J.; CLOQUELL, B.; MARTÍ, J. i ETXEBERRIA, F. (2006): «Paleopatología traumática en dos cráneos encontrados en el nivel III de la Cova d'En Pardo (Planes, Alicante)». En Roca de Togores Muñoz, C. i Rodes Lloret, F. (eds.): *Actas de Jornadas de Antropología Física y Forense*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert, p. 9-24.
- RUSSELL, M.D. (1987): «Mortuary practices at the Kaprina Neanderthal site», *American Journal of Physical Anthropology*, 72, p. 181-198.
- SUBIRANA, M.; GALTÉS, I.; JORDANA, X.; GARCÍA, C. i MALGOSA, A. (2005): «Importancia del estudio antropológico para la calificación jurídica de una muerte violenta», *Cuadernos de Medicina Forense*, 11 (42), p. 293-305.
- THILLAUD, P. (1992): «El diagnóstico retrospectivo en Paleopatología», (1). *Munibe (Antropología-Arqueología)*, suplement 8 (Sant Sebastià), p. 81-88.
- TRANCHO, G. J. i ROBLEDO, B. (2003): «Indicadores traumáticos huellas de violencia en la población calcolítica de Cerro de la Cabeza (Ávila)». En Aluja, Mª P.; Malgosa, A. i Nogués, R.M^a: *Antropología y biodiversidad*. Volum I. Barcelona: Bellaterra, p. 557-566.

- UBELAKER, D. H. (1989): *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Washington (D.C.): Taraxacum (Manuals on Archeology, 2).
- VEGAS ARAMBURU, J.I. (1992a): «San Juan Ante Portam Latinam (Laguardia, Álava). Nueva visión de un depósito de restos óseos en su excavación, estudio y valoración», *Munibe (Antropología-Arkeología)*, suplement 8 (Sant Sebastià), p. 223-226.
- (1992b): «Presente y futuro de las relaciones entre Arqueología y Paleopatología-Antropología», *Munibe (Antropología-Arkeología)*, suplement 8 (Sant Sebastià), p. 241-244.
- (1999): «¿Qué podemos decir hoy sobre la violencia en la Prehistoria?», *Zainak*, 18 (Vitòria), p. 295-308.
- VEGAS, J.I.; ARMENDÁRIZ, A.; ETXEBERRIA, F.; FERNÁNDEZ, M. I HERRASTI, L. (2006): *San Juan Ante Portam Latinam: Una inhumación colectiva prehistórica en el Valle Medio del Ebro*. Vitòria: Diputación Foral de Álava ; Fundación José Miguel de Barandiarán. (Barandiarán, 11).
- VEGAS, J.I.; ARMENDÁRIZ, A.; ETXEBERRIA, F.; FERNÁNDEZ, M.; HERRASTI, L. I ZUMALABE, F. (1999): «La sepultura colectiva de San Juan Ante Portam Latinam (Laguardia, Álava)», *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, extra 2, p. 439-445.
- WAHL, J. I KÖNING, H.G. (1987): «Anthropologisch-traumatologisch Untersuchung der menschlichen skelettreste aus dem bandkeramischen Massengrab bei Talheim, Kreis Heilbronn», *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, 12, p. 65-123.
- WALKER, P. L. I LONG, J. C. (1977): «An experimental study of the morphological characteristics of tool marks», *American Antiquity*, 42-4 (octubre) (Society for American Archaeology), p. 605-616.
- WHITE, T. D. (2000): *Human Osteology*. (2a. ed.). San Diego (California): Academic Press.
- ZIVANOVIC, S. (1982): *Ancient diseases: the elements of paleopathology*. Londres: Methuen, p. 156-171.